

TÜRKİYE SELÇUKLU SIKKELERİNE GENEL BAKIŞ

Halit Erkiletlioğlu*

Ticaretin temel birimi olan sikke, Anadolu Selçuklu hükümdarları tarafından I.Kılıçarslan döneminden itibaren bağımsız bir devlet olmanın işareti olarak bastırılmaya başlanılmış ve II. Mesud zamanına kadar kesintisiz sürdürülmüştür. Selçuklular Anadolu'yu iki buçuk asır süreyle anayurt edinmek için uğraşmış, içte mücadeleler verirken aynı zamanda dışa karşı savaşmışlar ve her türlü zorluğun üstesinden gelerek Anadolu'da bin yıllık bir hâkimiyetin temelini kurmuşlardır. Mücadele ve savaşlara rağmen bu kara parçasını imar etmişlerdir. 250 yıl gibi kısa bir zaman içerisinde ortaya çıkarılan ve bugün halen ayakta duran bu eserler hiçbir yabancı kültürün etkisinde kalmadan kendine has mühendislik ve mimarlık üslûbu ile günümüze kadar gelebilmiştir. Nitekim cami, medrese, hastane, kervansarayların inşası ile transit yolların düzenlenmesi veya yenilerinin inşası bunun anlamlı bir işaretidir. Yol ağının geliştirilmesi ile beraber pazaryeri, kapalı çarşı, liman ve hanların da inşa ettirilmiş olması burada yeni bir uygarlığın filizlenmekte olduğunu göstermektedir.

Selçuklular'ın Anadolu'yu ele geçirip burada sürekli ve kalıcı bir hükümdarlığın kurulması önemli bir tarihî olaydır. Batıda gücünü henüz tamamen yitirmemiş Bizans ve onun sürekli destekleyicisi Papalık ve Haçlılar, doğuda Moğol baskıları arasında yeni bir hükümdarlık kurmak ve çağının evrensel sanatını yaratabilmek pek kolay olmamıştır. Bu uygarlığın tamamen kendine has özellikler taşıyan sikke basımı da doğu, batı ticaret ilişkisinin gereği olmuştur. Selçuklu parası kendine has karakter taşımaktadır. Kuruluş halindeki hükümdarlığın ticaret düzenlemelerinde ilk önceleri Bizans'ın büyük etkileri olmuştur. Hatta onların parası ya doğrudan kullanılmış veya karma bir kompozisyon oluşturulmuştur. Buna sebep olarak ticaret ve akrabalık ilişkileri gösterilebilir. Doğu batı arasında köprü durumunda olan hükümdarlık üzerinde geleneksel doğu kültürlerinin de kısmî etkileri olmuştur. Sikkeler üzerindeki bazı monogramlar veya motiflerden bunu tanıyabilmek mümkündür. Şir-i Hurşid, Yıldız, Nike ve Haç motifleri seyrek te olsa görülebilmektedir. Burada geliştirilen kompozisyonlar doğu kaligrafisiyle belirlenir. Sultanın ismi, unvanı kelime-i tevhid, besmele ibareleri ve monogramlar kendine has bir düzene kavuşturulur. Bir kısım sikke, sultanın at üstünde tasvirlerine yer verirken büyük bölümü sadece Arap kaligrafisiyle düzenlenmiş altı ve sekiz köşeli yıldız, hilal monogram ve boy işaretleri yeni bir kompozisyon içerisinde yerini almıştır.

Sikkenin ayarı ve maden çeşitleri kendine has bir durum arzeder. Altının ilk önceleri az elde edilmesi ve hükümdarlığın kuruluş halinde olması sebebiyle bakır felselere ağırlık verilmişti. Kısa süren bu dönemin arkasından esas birim olan gümüş dirhem basımına geçilmiştir. Gümüş; Lülüe, Gümüşsaray, Sarus ve Gümüşhane'den çıkarılmaktaydı.¹ Altın ise ya dışarıdan ithal ediliyor veya ganimetlerle ele geçiriliyordu. Başlangıçta çok az bastırılan altın sikke miktarı daha sonra devletin güçlü döneminde artmıştır. Sultan Alâeddin Keykubad zamanında Sikke-î Alâî (sultanî dinar)² bastırılmıştır. Bu miktar öyle artmış ki Lidinillahın elçisi Ş.Ömer bin Muhammed Suhreverdi'ye 50.000, Erzincan meliki Davud Şah'ın Kayseri'de kabulü sırasında 10.000 dinar altın hediye edilmiştir³. Hükümdarlığın kuvvetli döneminde Harizmşah'ın elçisine 30.000 gümüş dirhem verilmiş tarihi kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Anadolu Selçuklu sikkesi hükümdarlığın kuruluş devrinden sonuna kadar büyük değişiklikler göstermeksizin ancak maden ayarı ve ölçülerinde ülkenin ekonomik durumuna göre

¹ Prof.Dr.Faruk Sümer, Yabanlu Pazarı, İstanbul 1985 s:6

² Osman Turan Selçuklu Tarihi Ve Türk İslâm Medeniyeti, İstanbul 1985 s:306

³ İbn-i Bibi, Anadolu Selçukî Tarihi, Ankara 1941, s:97-133-149

*Yazar-Nümismat

bazı ayarlamalara gidilerek devam ettirildi. 243 yıllık hükümdarlık ve bağımsızlık süresince bastırılmış olan Selçuklu sikkesini üç periyot halinde incelemek mümkündür.

- 1- Kuruluş devri sikkeleri
- 2- Hükümdarlığın kuvvetli devri sikkeleri
- 3- Hükümdarlığın çöküş devri sikkeleri

Anadolu Selçuklu hükümdarlığı 1075 tarihinde kurulduğu halde bilinen ilk sikke 1092 tarihinde basılmış olan I. Kılıçarslan'ın felsleridir. Çeyrek yüzyıllık sürede hükümdarlığın kendine ait sikkesi görülmezken bunu takip eden yarım asırlık sürede de sadece felslerin bastırılmış olduğu görülür. Kuruluş devri hükümdarlığının ödemeleri ve ekonomiyi nasıl yürüttüğünü kesin bilmemekle beraber bu devirde Büyük Selçuklu ve Bizans sikkesinin kullanılmış olduğu ele geçen belgelerden anlaşılmaktadır. Ekonomik yönden zayıf ve fetih hareketlerine büyük önem vermiş olan Selçuklular, Bizans paralarının yanında kendi sikkeleri olarak ancak bakır sikke bastırabilmiştir. Felsler karışık bir kompozisyon göstermektedir. Sikkenin bir yüzünde Bizans imparatorunun büstü yer alırken, diğerinde Selçuklu sultanının ismine yer verilmiştir. Bu durumdan anlaşılacağı gibi iyi komşuluk ilişkileri sürdürülürken aynı zamanda Bizans'ın büyük çaplı desteği olmuştur. Selçuklular'ın birinci devir sikkeleri bakır felslerdir ve tasvir olarak ekseriyetle süvari görülmektedir. Bu felsler sanki farklı birimlermiş gibi değişik genişlik ve ağırlıklıdır. II. Kılıçarslan döneminde altın dinar ve gümüş dirhem bastırılmaya başlanılır. Bu devirle birlikte hükümdarlığın gerçek parası belirlenmiş olur. Ayrıca II. Kılıçarslan döneminde ülkenin muhtelif bölgelerinde meliklik yapan 12 oğlunun bir kısmı melik unvanıyla kendi adlarına para bastırırlar. Selçuklu hükümdarlığı süresince gelenek olarak benimsenip devam ettirilen melikliğe hükümdarlık ailesinden olanlar atanabilmişlerdir. Bunların bastırıldığı paralar büyük bir ekseriyetle bakır felslerdir.

Selçuklu sikkelerinde Kufi hat çok sık kullanılmıştır. Ancak halifeliğin bulunduğu ülkeye bağlılık, Moğollar'a tabiyet ile hükümdarlığın ekonomik durumu sikkenin genel durumu ve sanatını etkilemiştir. Büyük Selçuklu'lar zamanından beri kullanılmakta olan Kufi hat (köşeli yazı) sikke sanatına güzel bir görünüm vermekteydi. Arap kaligrafisi düzenlenmesinde bu yazının inkar edilemez bir yeri olmuştur. Arap yazısı 6.yüzyılda Filistin'in güney bölgesinde yaşayan Nebatilerden alınmış, önceleri Cezm adıyla anılırken Hz. Ali'nin Kûfe'yi başşehir yapmasıyla Kufî adıyla söylenilmeye başlanılmıştır. Kufî yazı 9.yüzyıldan itibaren de daha az kullanılır olmuştur. İki ayrı grupta toplanan Kufî yazının doğu kanadı Selçuklular da çok etkilemiş anıtlarda ve çeşitli yazma eserlerde kendine has bir özellikle kullanılmıştır. Selçuklular aklam-ı sitte denilen sülüs yazıyı da birlikte kullanmışlar ve bunlara hüsn-ü hat denilmiştir. Son Abbasi halifesi Mustasım'ın saray hattatı Yakut-i Mustasım'ın başlattığı yenilikler Anadolu hattatlarınca da benimsenmiş ve doğu kûfisi yanında Selçuklu kûfisi'nin tercih edilmesi ve daha sonra sülüsle birlikte kullanılmış olduğu gözlenmiştir.

Selçuklular 1258 yılına kadar Abbasî halifesine bağlıydılar ve sultanlar yönetime getirilirken ondan menşur almaktaydılar. 1261 yılında Moğollar'ın Bağdat'ı istilâsı sırasında buradan kaçan halife Zahir'in oğlu Ahmed'in Mısır'a sığınmasıyla halifelik Memlûkler'e geçmiş oldu. Bu tarihten itibaren de halifenin yerine Moğollar etkin olmaya başladı. Nitekim sikkeler üzerinde halife ismine artık rastlanılmaz oldu.

Selçuklu sikkeleri birim değer olarak çeşitlilik göstermekle beraber kompozisyon düzenlemelerinde kaligrafisi, ön plandadır. Genel olarak tasvirlerle az rastlanılır. Bunlar arasında bilhassa süvari figürleri yaygındır. Süvaride gösterilen bazı alâmetler onun sultanı tasvir ettiğini göstermektedir. Atın üstündeki figür, başı haleli ve elinde teber veya üçlü mızrak ile tanımlanmış ve bunların bir kısmında da özel anlamı olan ok, yay ve mızrak gösterilmiştir. Muhteşem bir tavır ile yayını sonuna kadar geren ve okunu hedefe fırlatmaya hazırlanan süvari sultandan başkası olamaz. Seçkin koşumlu at ve etrafta görülen kutsal gök cisimleri de bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Zaten sultanların özel hayatlarında baş vurdukları veya iktidar yılları boyunca en çok uğraştıkları şeylerde bilinmektedir. Savaş, avcılık ve at üzerinde yapılan merasimler bunlar arasındadır. Avcılıkla ilgili gösterilen figürlerde süvari güç sembolü olarak mızrağını boğa ve pars'a yöneltmiş ve ok atarken gergin kollarıyla sonsuz hedef almıştır. Süvarinin üzerindeki kıyafet ile başındaki sarıkta onun

önemli bir kişiye ait olduğunu belirlemektedir. Selçuklu sikkelerinde görülen diğer bir kompozisyon da üstte şua bordürlü insan yüzlü güneş ve onun altında tek veya çift aslandır. Bu tasvirler II. Keyhüsrev'in sikkelerinde rastlanılır. Şir-i Hurşid denilen bu kompozisyon aslında Mezopotamya kaynaklıdır. Aslan tarih boyunca kuvvet sembolü olarak tanımlanmıştır. Ancak buradaki aslan birazda pars'a benzerlik göstermektedir. Güneş'e benzetilen portre ise Yunan mitolojisindeki Medusa görünümünde, ancak ondan pek çok yönüyle farklıdır. Bu kompozisyonun sultan ve karısını tanımladığını ileri sürenler olsa da⁽¹⁾ kullanılış amacının nedenini açıklayacak yeterli bir görüş henüz ortaya çıkmamıştır.

Sikkelerde satır aralarına altı ve sekiz köşeli yıldızların konulduğu görülmektedir. Bunlar kutsal gök cisimleri olarak tarih boyunca birçok ülkenin sikkesinde kullanılmış ve Selçuklulara da İrlanlıardan geçmiş olma ihtimali fazladır. Ancak bunlara Asya motifi olarak bakmakta yerinde olacaktır. Eski İrlan dinlerinde Yıldız (Hint kökenli) Mithirayı ve hilal Kybele'yi temsil etmekteydi. (Kybele burada Anahit) Persler'in Anadolu'yu ele geçirmelerinden sonra burada kurulan birçok krallık ve satraplık sikkelerinde aynı motiflerin sıkça kullanıldığı görülmektedir. Hatta Roma'nın Kappadokia eyalet sikkelerinde yıldız ve hilal ayrı ayrı veya birlikte kullanılmış ve sürekli tekrarlanmıştı. Selçuklu paraları üzerinde en az bir, en çok on üç yerde yıldız kullanılmıştır. Bunlar satır aralarına, önemli isimlerin üstüne, kompozisyonların yukarısına tek veya sıralı olarak yerleştirilmiştir. Bazen seyrekçe görülen tasvirlerin ise etrafına konulmuştur. Yıldızların en parlak olanı kuşkusuz Venüs'tür. Selçuklular Venüs'ü kendi yıldızları olarak kabul etmişler ve sikkelerde sekiz köşeli yıldızlar olarak kullanmışlardır. Hilal ile birlikte kullanılmış olan yıldızların ekseriya belli bir kompozisyon anlamı içerisinde bir düzen takip etmesi örneğin yıldızın hilalin önünde gösterilmiş olması bir kompozisyon düzeni kurmaktan çok belli amaca yönelik olmuş olmalıdır. Şöyle ki; bir tarih veya önemli olayın başlangıcında ya böyle bir görüntü yakalanmış veya bunun için başlangıç tespiti yapılmıştır. Zira, uzay cisimlerinin kullanılmasının tarihi çok eskilere dayanmaktadır.

Genellikle tanrı ve krallara ait olan nesnelere üzerinde kutsal ve onur işareti olarak kullanılmışlardır. Nitekim İslâmî sikkelerin öncesinde son olarak Sasanî sikkelerinde sıkça görülmektedir. Sikkeler üzerinde kullanılmış olana diğer bazı monogramların da bugün ne anlama geldiğinin açıklanabilmesi pek mümkün olamamaktadır. Temel anlamın dışında sikkeye daha fazla önemli ve gösterişli bir yapı kazandırmak için ok, uğur düğümü ve rumî motifler de kullanılmıştır. Bu sikkegen işaretlerinden bilhassa yıldızların sultan ve halife isimlerinin üzerine konulmuş olduğu görülmektedir.

İslâmî olan veya eski çağlardan beri kullanıla gelen motifler dışında hristiyanlarca kabul edilmiş olan bazı motiflerde kullanılmıştır. Nike (sultana çelenk uzatmaktadır), haç ve yonca yaprağı bunlar arasında olanlardır. İkinci bir damga vurulmuş olan sikkeler üzerinde de muhtelif işaretlere veya motiflere rastlanılmaktadır.

Para geleneğine uyularak Selçuklu sikkelerinde da onu bastırmaya yetkili sultanın ad ve unvanları yerli yerine konulmuştur. Sultanın ad ve unvanıyla birlikte bazen de baba adı veya soyundaki önemli bir hükümdarın adına da yer verilmiştir. Bu ibareler sikke sahibini belirlerken tarih silsilesini ve ülke sınırlarını da ortaya çıkarmaktadır. Bunlar üzerinde rastlanan diğer bir ibare de halifenin isim ve unvanıdır. Selçuklu sikkelerinde Bağdat halifelerinin adına sıkça rastlanılmaktadır. Ancak, son halife Mustasım Billah H.656 tarihinde ölünce sikkelerde halife adı yerine kelime-i tevhid, el masum, el azamete lillahi, el minnetallahi, el mülki lillahi, el azametallahi gibi terimler yer almaya başladığı görülmektedir.

Anonim baskılı sikkeler üzerinde, sikkeyi bastıran hükümdar veya melik'in isimleri ve sıfatları arka arkaya sıralanmıştır. Müşterek sikkelerde ise, onun her iki yüzü ya bir hükümdara veya iki yüz ayrı ayrı hükümdarlara ayrılmıştır. Müşterek sikkelerin üslûbunun bağımlı olunan devletin sikkelerine benzemesi bize o ülkeyi bağımlı hale getiren sultanın sikkegenini de yanında taşıdığı ve feth ettiği ülkede kendi adının da geçtiği sikke darbına müsaade ettiği anlaşılmaktadır.

Türkiye Selçukluları döneminde Sultandan itibaren Kayseri darphanesinde sikke darbına başlanılmıştır.